

Sdružené řady v indoevropských jazycích^[*]

Ondřej Šefčík

V tomto příspěvku si předvedeme, že je možné s výhodou uplatnit postřehy klasické fonologie při řešení problémů klasické indoeuropeistiky.

Sdružené řady v indoevropských jazycích a N. S. Trubeckoj

Otázka tzv. guturál, totiž rekonstruování systému jednotlivých velárních řad v indoevropském prajazyce, je trvalým předmětem zájmu indoeuropeistiky od jejího počátku podnes.

Účelem tohoto příspěvku není definitivně rozhodnout, kolik velárních řad měla rekonstruovaná indoevropština, ale přispět k pochopení, jaké vztahy mezi sebou ony řady mají a zda jsou některá řešení schůdnější než jiná. Přijímáme proto klasický rekonstruovaný model s třemi velárními řadami, netvrdíme však, že platil v jednom okamžiku na nějakém místě v celosti, pouze se pokusíme mimo jiné naznačit, jestli je trinární systém guturál možný či není.

Termín *sdružené sesterské řady* (*Schwesterreihen*) používá Trubeckoj pro takové případy organizace lokalizačních příznaků, kdy mezi dvěma lokačními řadami konsonantů existuje jednodimenzionální ekvipolentní protiklad (Trubetzkoy 1939a: 117-122). V poznámce pak Trubeckoj dodává, že patrně existují i sesterské řady skládající se ze tří lokačních řad (jmenuje např. jazyk chinook a dva další indiánské jazyky, dva kavkazské jazyky a s jistou pochybností i dolní lužičtinu). Takové dvojdimenzionální systémy pak nejsou v Trubeckého terminologii v ekvipolentním, ale v graduálním protikladu. Definice sdružených řad je tedy v *Grundzüge* bezprostředně odvozená od aplikace Trubeckého teorie fonologických opozic¹.

Na Trubeckého shrnutí otázky sdružených řad je pozoruhodné i to, co tam chybí. V Trubeckém totiž postrádáme jakoukoliv aplikaci systému sdružených řad na staré

[*] Based on a lecture presented at the conference *Etymologické symposion Brno 2005* in September 2005. Previously unpublished. Reproduced with permission. [Editor's note]

¹ Připomeňme, že jednodimenzionální (bilaterální) opozice je taková, která nemá společný základ s opozicí jinou, privativní opozice je taková, jejíž jeden termín je identický se základem opozice, ekvipolentní opozice je taková, jejíž termíny sice mají společný základ, ani jeden z nich ale není zcela identický se základem, graduální opozice je taková, jejíž termíny jsou postupně identické se základem.

indoevropské jazyky právě v otázce rekonstruovaných indoevropských velár. Můžeme se patrně právem domnívat, že toto „chybění“ není náhodné, ale naopak spíše programové – Trubeckoj v rejstříku slovo „indoevropský“ ani nemá² – a vyjadřuje strukturalistickou výzvu mladogramatickému bázirování na historické jazykovědě, výzvu spočívající v okázalém ignorování oblastí výzkumu klíčových pro mladogramatiky. Přitom skutečně právě Trubeckého charakteristika sdružených řad mohla řešení otázky indoevropských velár hodně přinést a naopak, uvedení některého příkladu na sdružené řady na materiálu z nějakého starého indoevropského jazyka (například tehdejší lingvistům nepochybně dobře známé latiny nebo neméně dobře známého sanskrtu³) by jistě vylepšilo i Trubeckého argumentaci, založenou jinak často na exotických a běžnému čtenáři málo známých jazycích. Vlastně Trubeckým jediný zmíněný starý indoevropský jazyk je staroindičtina a to na samém konci apendixové poznámky vyvedené menším písmem (Trubetzkoy 1939a: 122)⁴. Trubeckého radikální postoj indoeuropeistice je ale ostatně šířeji znám (např. kreolská teorie vzniku indoevropských jazyků – Trubetzkoy 1939b).

Trubeckého pojetí sdružené řady ovšem musíme částečně revidovat ve smyslu dalšího rozvinutí jeho představ (např. Cantineau 1952, Cantineau 1955, Marcus 1967) s těmito úpravami:

- a) jednodimenzionálnost mezi sesterskou řadou a řadou základní můžeme přijmout jen jako celek mezi řadami, nikoliv snad mezi jednotlivými fonémy daných řad;
- b) opozice mezi základní a sdruženou řadou je privativní, nikoliv ekvipolentní, neboť podle našeho názoru každá opozice neutralizovatelná pouze ve prospěch jednoho členu je privativní (a jak dále uvidíme, v případě sdružených řad v indoevropských jazycích se o opozici neutralizovatelnou pouze ve prospěch jednoho členu jedná bez pochyby), neboť je zde nepochybný základ opozice, který se neneutralizuje a který je identický s nepříznačným členem opozice, totiž daným fonémem základní řady, syntagmatickou neutralizací lokace tedy považujeme za nezbytnou podmínku existence sdruženosti mezi řadami. V případě neexistence syntagmatické neutralizace lokace se jedná o poměr mezi řadami jiný než sdružený, jde potom o dvě základní řady – fonetická hodnota zúčastněných fonémů s tím nemá co dělat, v jednom jazyce mohou být dvě lokační řady k sobě sdružené, v jiném tytéž řady jsou řadami základními.
- c) graduální opozice se ve světle obecné teorie množin jeví jako nepodstatné, proto se užívání tohoto termínu vyhneme – jak uvidíme, vystačíme si pro popis systému sdružených řad s privativností, respektive s více privativními opozicemi.

² Přitom Trubeckého vzdělání v indoeuropeistice bylo prvotřídní – jak známo, rok pobýval v Lipsku u Brugmanna a Leskiena.

³ Tedy přesně stejných jazyků, které použijeme v dalším výkladu.

⁴ Staroindičtina je na daném místě uváděna jako případný doklad na graduální sdruženost řady palatální a cerebrální s řadou dentální. Toto Trubeckého řešení je ošidné, alternace mezi dentálami a palatálami ve staroindičtině není a alternace mezi dentálami a cerebrálami je jině povahy než jakákoliv alternace jiná. Případ velár Trubeckoj zcela pomíjí.

Neutralizační okolí je v indoevropských jazycích dle všeho identické – jedná se o pozici před mezislovní pauzou (dierémem, značíme dále #), pozici před neznělou okluzívou (značíme *T*) a pozici před sykavkou (a to neznělou – značíme *S* – znělou pro indoevropštinu není důvod konstruovat).

Ve všech indoevropských jazycích přirozeně není doložen stav sdružených řad, jaký modelujeme pro indoevropštinu (tj. velární základní řada se sdruženou řadou palatovelární a sdruženou řadou labiovelární), předpokládáme však, že stav, jaký je například ve slovanských, germánských, keltských aj. jazycích lze odvozovat od stavu se sdruženými řadami (včetně neutralizace). V některých jazycích pak existují dílčí subsystémy řady základní a řady sdružené, podle toho, která z řad to je, se používá jako jedno z hlavních klasifikačních kritérií.

Stav v kentumových jazycích (tedy se základní řadou velární a sdruženou labiovelární) nám může dobře reprezentovat latina, stav v satemových jazycích (se základní řadou velární a sdruženou palatální) nám bude zastupovat staroindičtina, konkrétně védský sanskrt.

Indoevropské sdružené řady poprvé – labioveláry v latině:

V latině existují tyto velární a labiovelární fonémy: /*k*/, /*g*/, /*k*^h/, /*g*^h/ . Grafická praxe při jejich zachycování je následující: *c*, *g*, *qu*, *gu*.

Alternace mezi sdruženou a základní řadou je fonologicky vyjádřitelná: /*k*^h/ ~ /*k*/, /*g*^h/ ~ /*g*/ a graficky potom: *qu* ~ *c/x* (= *ks*); *gu* ~ *c/x* (= *ks*). Alternační okolí je: *_#*, *_T*, *_S*.

Neutralizace před dierémem je poměrně vzácná, doložená jenom pro neznělou labioveláru: *neque* ~ *nec*, *atque* ~ *ac*, což ve vzorci můžeme vyjádřit takto, pro srovnání uvádíme i nulovou neutralizaci prosté veláry:

Tab. 1	<i>-K^h</i>	+	<i>#</i>	→	<i>K (nec = nek^h + #)</i>
	<i>-K</i>	+	<i>#</i>	→	<i>K (hic = hik + #)</i>

Neutralizace před *s*- a *t*- (příklady na jinou okluzívu jsou prakticky bezvýznamné) si můžeme předvést na tvoření supina a sigmatického perfekta, ve schématických vzorcích včetně dierému potom v následujících tabulkách:

Tab. 2	ind. ps.	supinum	perfektum
„vařit, péci“	<i>coquō</i>	<i>coctum</i>	<i>coxī</i>
„zhášet“	<i>ex-stinguō</i>	<i>ex-stinctum</i>	<i>ex-stīnxī</i>

Tab. 3	<i>t</i> -	<i>s</i> -	<i>#</i>
<i>-k^h</i>	<i>kt</i>	<i>ks</i>	<i>k#</i>
<i>-g^h</i>	<i>kt</i>	<i>ks</i>	<i>k#</i>

Indoevropské sdružené řady podruhé – palatoveláry ve staroindičtině:

Ve staroindičtině je nutné a výhodné rozlišit palatoveláry (*ś*, *j*₁, *h*₁), které jsou starými indoevropskými fonémy, a palatály (*c*, *j*₂, *h*₂), které vznikly palatalizací velár v indoiránském období⁵. To, že nejsou antevokálnícké reprezentace u obou typů u znělé a aspirované rozlišeny, není na závadu, jsou totiž výtečně odlišeny rozdílnou alternací v neutralizačních postaveních.

Alternační okolí ve staroindičtině je obdobné jako v latině, navíc nám přibude nové alternační okolí před znělou aspirátou: *_#*, *_T*, *_Dh*, *_S*

Tab. 4 (alternace palatovelár):

<i>-ś</i>	+	<i>t</i>	→	<i>ṣṭ</i>	<i>j</i> ₁	+	<i>t</i>	→	<i>ṣṭ</i>
<i>-ś</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>(d)ḍh</i>	<i>j</i> ₁	+	<i>dh</i>	→	<i>ḍḍh</i>
<i>-ś</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>dbh, gbh</i>	<i>j</i> ₁	+	<i>bh</i>	→	<i>ḍbh</i>
<i>-ś</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kṣ</i>	<i>j</i> ₁	+	<i>s</i>	→	<i>ṭs, kṣ</i>
<i>-ś</i>	+	<i>#</i>	→	<i>ṭ, k</i>	<i>j</i> ₁	+	<i>#</i>	→	<i>ṭ</i>
<i>h</i> ₁	+	<i>t</i>	→	<i>ḍh</i>					
<i>h</i> ₁	+	<i>dh</i>	→	<i>ḍh</i>					
<i>h</i> ₁	+	<i>bh</i>	→	<i>ḍbh</i>					
<i>h</i> ₁	+	<i>s</i>	→	<i>ṭs, kṣ</i>					
<i>h</i> ₁	+	<i>#</i>	→	<i>ṭ</i>					

NAPŘ: *dyś-*: *dyśtá-*, *dykṣam*, *-dyk*; *viś-*: *viṭ*, *viḍbhīh*, *diś-*: *dighbhyáh*, *didiḍḍhi*; *yaj-*: *iṣṭá-*, *yáksat*, (*ṛtv-*)*ík* (!); *rāj-*: *rāṭ*, *rāḍbhyaḥ*, *rāṭsu*; *vah-*: *ūḍhá-*, *ūḍhvam*, *ávākṣīt*, *vāṭ*; *sah-*: *ṣaḍbhyaḥ*, *ṣaṭsú*, *ṣāṭ* etc.

Pro srovnání si uveďme, jak v obdobném syntagmatickém okolí reagují prosté veláry, u jejich alternací ovšem musíme uvést, že některé příklady jsou čistý gramatický konstrukt postavený *per analogiam*, to se týká zvláště alternací *g*, které jsou velmi vzácné:

⁵ Zajímavé je, že v avestštině jsou tyto řady rozlišeny důsledně i v intervokálníckém postavení: satemové palatály *s*, *z* : palatály *c*, *j*.

Tab. 5 („nulové“ alternace velár):

<i>k</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>	<i>g</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>
<i>k</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>	<i>g</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>
<i>k</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>	<i>g</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>
<i>k</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kʃ</i>	<i>g</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kʃ</i>
<i>k</i>	+	#	→	<i>k</i>	<i>g</i>	+	#	→	<i>k</i>
<i>gh</i>	+	<i>t</i>	→	<i>gdh</i>					
<i>gh</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>					
<i>gh</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>					
<i>gh</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kʃ</i>					
<i>gh</i>	+	#	→	<i>k</i>					

NAPŘ.: *śak-*: *śaktam*, *śagdhi*, *śakṣyati*; *dagh-*: *dhaktam*, *dhak*; *migh-/mih-*: *mekṣyāti*, *amiṣat* etc.

Indoiránská sdružená řada palatální ve staroindičtině

Staroindičtina vykazuje ale ještě jednu lokační řadu, která je v poměru splňujícím nároky na řadu sdruženou. Je to řada palatální, která je také sdružena s řadou velární jako s řadou základní.

Tato řada vznikla až v období indoiránském palatalizací velár, podléhá ale naprosto obdobným procesům v syntagmatické neutralizaci jako řada palatovelární a to před stejným alternačním okolím, v jakém dochází k neutralizaci palatovelár na veláry.

Tab. 6 (alternace palatál):

<i>c</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>	<i>j₂</i>	+	<i>t</i>	→	<i>kt</i>
<i>c</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>	<i>j₂</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>
<i>c</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>	<i>j₂</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>
<i>c</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kʃ</i>	<i>j₂</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kʃ</i>
<i>c</i>	+	#	→	<i>k</i>	<i>j₂</i>	+	#	→	<i>k</i>
<i>h₂</i>	+	<i>t</i>	→	<i>gdh</i>					
<i>h₂</i>	+	<i>dh</i>	→	<i>gdh</i>					
<i>h₂</i>	+	<i>bh</i>	→	<i>gbh</i>					
<i>h₂</i>	+	<i>s</i>	→	<i>kʃ</i>					
<i>h₂</i>	+	#	→	<i>k</i>					

NAPŘ.: *vac-*: *vakṣi*, *vakti*, *uváktha*, *vák*, *vāgbhiḥ*; *yuj-*: *yuktá-*, *áyugdhvam*, *áyukṣi*, *-yúk*, *-yúgbhiḥ*; *dah-*: *daghá-*, *ádhāk*, *dhakṣyāti* etc.

Porovnáním obou sdružených řad ve staroindičtině snadno zjistíme, že naše rozlišení fonémů *j₁*, *h₁* a *j₂*, *h₂* je výhodné už z toho důvodu, že inter- a prevokalické alofony těchto fonémů jsou sice formálně shodné, v jiném syntagmatu se však alofony těchto fonémů odlišují.

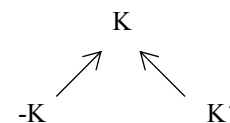
Závěrečná pozorování

Viděli jsme, že některé fonologické systémy starých indoevropských jazyků splňují podmínky pro postulování tvrzení o sdruženosti mezi jejich řadou velární a řadou velární s příznakem. Podobný systém fonologického vztahu zpětně modelujeme i pro rekonstruovaný indoevropský stav.

Jako univerzálium se jeví syntagmatická alternace SDRUŽENÁ ŘADA → ZÁKLADNÍ ŘADA před dierémem, sykavkou a okluzívou, která se proporcčně vyskytuje v obou vyšetřovaných jazycích v ekvivalentních pozicích.

Námítka o tom, že rekonstruovaná indoevropština nemohla obsahovat více než jeden sdružený systém se řadou základní je snadno vyvratitelná odkazem na staroindičtinu (ale ostatně i na avestštinu), ve kterých takové násobné systémy sdruženosti existují, ačkoliv se jedná o indoiránskou inovaci obecného satemového systému.

Rozhodně ale i pro model indoevropštiny musíme předpokládat systém sdruženosti založený na dvou privativních jednodimenzionálních protikladech, kdy každá sdružená řada je nezávisle příznaková k řadě základní, znázornitelný takto:

Tab. 7:

Mezi oběma sdruženými řadami (schématicky *-K* a *K'*) neexistuje alternační přechod, ten je možný pouze k řadě základní schématicky *K*).

Další vývoj v kentumových a satemových jazycích systém zjednodušil na jedinečný protiklad sdružené a základní řady, přičemž ve védském sanskrtu se znovuvytvořil dvojitý systém sdruženosti.

LITERATURA:

- BRUGMANN, K. (1922): *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- BURROW, T. (1955): *The Sanskrit Language*. London: Faber and Faber
- CANTINEAU, J. (1952): Les oppositions significatives. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 10, 11-40
- CANTINEAU, J. (1955): Le classement logique des oppositions. *Word* 11/1, 1-9
- ERHART, A. (1980): *Struktura indoíranských jazyků*. Brno: UJEP
- HORECKÝ, J. (1949): *Fonologia latinčiny*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení
- KÜHNER, R. (1877): *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache I*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung
- LEHMANN, W.P. (1955): *Proto-Indo-European Phonology*, Austin: The University of Texas Press and Linguistic Society of America
- MACDONELL, A. A. (1910): *Vedic Grammar*. Strassburg: Karl J. Trübner
- MACDONELL, A. A. (1916): *A Vedic Grammar for Students*. Oxford: Clarendon Press
- MARCUS, S. (1967): *Introduction mathématique à la linguistique structurale*. Paris: Dunod
- NIEDERMANN, M. (1911): *Historische Lautlehre des Lateinischen*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung
- SHIELDS, K. (1981): A New Look at the Centum/Satem Isogloss, *KZ* 95, 203-213
- SIHLER, A. L. (1995): *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York – Oxford: Oxford University Press
- SCHMITT-BRANDT, R. (1998): *Einführung in die Indogermanistik*. Tübingen; Basel: Francke
- STOLZ, F. – SCHMALZ, J. H. (1927): *Lateinische Grammatik*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung
- SZEMERÉNYI O. J. L. (1996): *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford: Clarendon Press
- TRUBETZKOY, N. S. (1939a): *Grundzüge der Phonologie*. Prague: TČLP
- TRUBETZKOY, N. S. (1939b): Gedanken über das Indogermanenproblem. *Acta Linguistica* I.2, 81-89
- TISCHLER, J. (1990): Hundert Jahre *centum-satem* Theorie, *IF* 95, 63-98
- WHITNEY, W. D. (2000): *The Roots, Verb-forms and primary Derivatives of the Sanskrit Language*. Delhi: Motilal Banarsidas
- WHITNEY, W. D. (2000): *The Sanskrit Language*. Delhi: Motilal Banarsidas